

KAFKASLARDAN KARS'A HÜZÜNLÜ YOLCULUK

Jülide AKYÜZ-ORAT/Mustafa TANRIVERDİ

Giriş

Rusya açısından Kafkasya, güneye doğru yol almak ve Orta Asya'da hâkim olmak için önemli bir dayanak noktası teşkil etmekteydi. Rusya, bu önemli dayanak noktasını ele geçirerek Hazar'ı bir iç deniz hâline getirmeyi ve bölgeye tam anlamıyla hâkim olmayı amaçlamaktaydı. Kafkasya ve Orta Asya'da uygulamayı amaçladığı bu planlar, Rusya'yı iki Müslüman devlete rakip hâle getirecekti. Rusya Karadeniz, Balkanlar ve Kuzey Kafkasya'da Osmanlı Devleti; Güney Kafkasya'da ise İran'la uzun soluklu bir mücadeleye girişecekti.¹ Rusya'nın bu mücadelesi iki devletle sınırlı kalmayacak, aynı zamanda Kafkas halklarıyla da şiddetini arttırır bir surette devam edecekti.

“1829 yılından beri Kafkasya'da Rus istilâsına karşı sürdürülen Türk ve Çerkes kabilelerinin hürriyet mücadelesi, 5 Aralık 1859'da Şeyh Şamil'in esir düşmesiyle boyut değiştirdi ve giderek zayıfladı. Bu tarihten sonra Çerkes milli mukavemeti, dağınık bir hâlde devam etti. Çerkeslerden Natuhayların 1860'daki mağlubiyeti ve 1861-62'de Laba ile Bela suları arasındaki sahanın Çerkeslerden temizlenmesi Çerkes direnişini sona doğru yaklaştırdı. Çerkesler, 1861'de Kafkasya'yı ziyaret eden II. Alexandr'a bir heyet göndererek Çerkes topraklarının zaptından vazgeçilmesini istediler. Ancak II. Alexandr'dan: “ya gösterilecek yerlere veya Türkiye'ye göç ediniz” cevabını aldılar. Çerkeslerin Ruslara karşı şiddetle mukavemet ettikleri yıllarda Petersburg'da Çerkes muhaceretini kontrol edecek bir komisyon

---

¹ Rus-İran mücadelesinde İngiltere ve Fransa, Kafkasya'nın önemini dikkate alarak İran'a hâkim olan Gacırlar Hanedanı'nı Rusya'ya karşı desteklemiş ve silahlandırmışlardır. İradə Məmmədova, *Lənkəran Hanlığı Birinci Rusiya-İran Muharibəsi Dövründə*, Bakı 2007, s. 19.

222 Akyüz-Orat/Tanrıverdi

bile kurulmuştu. Komisyon, ilk iş olarak 1862'de "askerî ve siyasi bir tedbir olmak üzere, Çerkeslerin tehcirine" karar vermişti. Bunun bir neticesi olarak yaklaşık 100.000 Çerkes dağlardan ovalık kısma göç ettirilerek Rus ekseriyeti içinde dağınık olarak iskân ettirildiği gibi, 1.500.000 Çerkes de Osmanlı Devleti topraklarına sevk edilmek üzere, yurtlarından zorla çıkarılmışlardı. Çerkesler ekili olan tarlalarını, bağ ve bahçelerini olduğu gibi bırakmak zorunda kalarak yalnızca yarılarında taşıyabilecekleri eşyaları ile hayvanlarını alıp mecburi bir göç yolculuğuna çıkmışlardı.²

Kuzey Kafkasya ahalisinin yüzlercesini etki altında bırakan bu gelişmeler; beraberinde hastalık, açlık ve ölümü getirmektedir. Canlarını kurtarmak isteyen Kafkas kabileleri Karadeniz sahillerinde birikmiş ve kendilerini Osmanlı topraklarına götürecek gemileri beklemeye koyulmuşlardı. Bu bekleyiş günlerce hatta haftalarca sürebilmekteydi.

Kafkasya'dan çıkılan bu acılı yolculuklarda çoğunlukla deniz yolu tercih edildi. Ancak Karadeniz'in zaman zaman fırtınalı olması nedeniyle tehlike arz etmesi ve gemi beklemenin uzun ve meşakkatli bir iş olması kara yolunun da muhaceret yolu olarak kullanılmasında etkili oldu. Kara yolculuğunun Anadolu'ya girişte en önemli duraklarından birisi sınıra yakınlığı dolayısıyla Kars ve çevresi oldu.³

Muhacirlerin Kars'a Gelişi

Rusya'nın baskıları karşısında daha fazla dayanamayan Kafkas ahailerinden kara yoluyla gelenler 1860 yılı başlarından itibaren Kars'a giriş yapmaya başlamışlardı. Kars'a yapılan bu göçler kabileler hâlinde yapılmakta, kimi zaman çok büyük rakamlara ulaşmaktaydı.

Kara yoluyla yapılan göçlerin önemli bir sayıya ulaşması ile birlikte Rusya'nın göç konusundaki tavrı değişti. Göç hareketinin

² Mirza Bala, "Çerkesler", İA/3, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 384.

³ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997, s. 87.

başlangıcında Rus hükümeti izleyici durumunda kalmıştı. Fakat göç hareketinin gittikçe daha büyük boyutlara ulaştığı görünce mahalli yetkililer aracılığıyla önlem alma gereği hissetti. Pasaport almanın zorunlu kılınması bu önlemlerdendi. Pasaport alma işlemi birtakım formalitelere (yani vergi borcunun olup olmadığı ya da bir suçtan aranıp aranmadığı gibi) bağlanınca göç hareketi yavaşladı. Bu konuda 6 Eylül 1867 tarihli *Novosti* gazetesinde yer alan “*Ez-cümle bazı kerre ahali-i islamiyenin muhacereti teşvik ve bazen de men’ olunduğu [..]*” ifadesi dikkat çekmektedir. Daha sonraları merkezî hükümet göçlere sınırlama getirerek, ancak halkın onda birinin göç edebileceğine karar verdi. Göçün sadece deniz yoluyla ve belirli limanlardan yapılması gerektiği duyuruldu. Ancak Rusya’nın bu tutumu göç hareketinin azalmasına değil; aksine daha da artmasına yol açtı.⁴

Rusya’nın tavrındaki bu değişikliğin en önemli sebebi Osmanlı Devleti’nin doğu sınırlarına yapılan göçlerin bir süre sonra kendisi için zararlı hâle gelmesinden endişe duymasıydı. Türlü acılarla göç yolculuğuna çıkan Kafkas kabilelerinin fırsat bulduklarında Rusya’dan bunun intikamını sormaları muhtemeldi. Rusya’nın engelleme girişimleri sonuçsuz kaldı ve Kafkas kabileleri akın akın Kars sınırına doğru hareket ettiler.

5 Şaban 1276/27 Şubat 1860 tarihli belgede Çerkes ahalisinin önde gelenlerinden olan Gazi Bey ve refakatindekiler Hacca gitmek istediklerini gerekçe göstererek Rusya pasaportu ile ve 160 kişilik bir grupla Kars’a geldi ve ardından Osmanlı Devleti’nin tebası olma arzu ve emelinde olduklarını Osmanlı hükümetine bildirdiler. Gazi Bey daha sonra ailesini Kars’ta bırakarak 4 kişiyle birlikte İstanbul’a gitti. Hükümet; mevsim kış olduğundan bunların Kars ve çevresinde münasip yerlere iskân edilmelerini, içlerinde çok muhtaç durumda olanlara un ve arpa verilmesini ve bahara kadar barındırılmalarını, bir taraftan da Erzurum civarında iskânları için uygun yerlerin araştırılmasını istedi.⁵ Gazi Bey İstanbul’dan döndüğünde bir müddetten beri

⁴ Saydam, *age*, s. 85.

⁵ BOA, A. MKT. UM. 461/82.

Kars'ta konaklayan ailesini de yanına alarak Sivas'a geldi ve Uzunyayla civarında iskân edildi.⁶

Kars'ta konaklayan Gazi Bey ve beraberindekiler, 500 kadar Çerkesin daha yolda olduğunu ve 5.000 kadar Çerkesin de göç etmek arzusunda olduğunu bildirince, bu kadar nüfusun buralarda kışlamasının sıkıntılı olacağından, bunun için ne yapılması gerektiği konusu yetkililerin endişelenmesine yol açtı. Gelecek olan aile reislerinin huduttan içeri alınmamları düşünüldüyse de bu düşünceden vazgeçildi ve Kars Mutasarrıfı Şerif Paşa'ya haber verildi. Erzurum eyaletinde Eleşkird; Hınıs kazasında Tekman ve Pasin-i Ulya ile Süfla kazalarında bulunan boş mahallere söz konusu familyaların iskân edilebilecekleri, ancak ne kadar muhacirin geleceği bilinmediğinden bu mahallerin yeterli olup olmayacağına da layıkıyla araştırılması gerektiği komisyona beyan edildi.⁷

“Çerkes ahalisi mütehayyizanından Gazi Bey refakatinde bulunan yüz altmış nüfus familyalarıyla beraber hacc-ı şerife azimet üzere Rusya devleti tarafından pasaporta ahzıyla Karsa vürud ederek tabiyet-i devlet-i aliyeyi emel ve arzu etmekte buldukları ve müsafereten familyasını Karsda bırakarak kendüsü 4 nefer refikasıyla der-saadete azimet eylemiş olduğu beyan-ı alisiyle bunların hengam-ı şita olduğundan bir mahalle sevk ve iskânları kabil olamayacağına binaen şimdilik bu civarlarda münasib kasaba ve kuralara yerleşdirilerek ve içlerinde pek muhtac olanlara münasib miktar hinta ve dakik verilerek ol bahara kadar barındırulub bir taraftan dahi Erzurum eyaletinde iskânlarına kabil münasib mahaller taharri ve tahkik olunması ve bir de zikr olunan adamların ifadesine göre yine kendü kabilelerinden olarak Karsa gelmek üzere yolda beş yüz kadar familya olub bunlardan başka daha beş bin familya vürud etmek üzere bulunduğundan bunların cümleten buralarda kışlamaları enva-i su'batı? mucib olacağı ve bunlar hakkında bir

⁶ Tolga Akay, “Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2009, s. 79.

⁷ BOA, A. MKT. UM. 461/82.

usul ittihazı sefaretle kararlaşdırılmak üzere bulunduğu cihetle işbu kararın savb-ı çakeraneme irade ve işarına değin öyle familyalar reisi hududa geldiği hâlde berü tarafa alınmayub [...] nefsi-i Erzurum eyaleti dâhilinde kain Eleşkird kazasıyla Hınıs kazasında kain Tekman tabir olunan mahal vasi ve hâli ve bu makule familyaların iskânlarına münasib ve muvafık olub bunlardan maada Pasin-i ulya ve Süfla kazalarında dahi boş mahaller bulunub oraların dahi bu misüllü familyalar yerleşdirilmesine elverişli idüğü anlaşılmuş olduğundan keyfiyetin sürat-i arz ve işarına ictisar olunmuş ve fakat işbu yetmiş altı familyadan başka zikr olunan mahaller daha hayli familya iskânına kabil ise de ne mukdar hanenin sığışabileceği buraca ber vech-i sıhhat bilünemediğinden ve bunun dahi layıkı vechi üzere tahkik ve arz ve inhası lazımeden add olunduğundan keyfiyet bi'l- etraf kazaha-yı mezbure taraflarından istilam kılınmış ve beyan-ı hâle dair mazbataların kariben vürudu me'mul bulunduğundan anların dahi vusulüyle keyfiyet-ı hakikati vechle anlaşıldıkda arz ve ifadesine ibtidar olunacağı der-kar bulunmuş olmağla ol babda emr ve ferman 5 Şaban 276.”

Çerkes ve Nogay kabilelerinin kış aylarında hayatları pahasına Osmanlı topraklarına giriş yapmaya çalışmaları üzerine Bâb-ı Âli'de toplanan “Meclis-i Mahsus”, muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanmasında bir sorun yaşanmaması adına bir takım tedbirler alınması noktasında karara vardı. Buna göre Rusya Büyükelçiliđi nezdinde teşebbüste bulunularak, muhacirlerin kış mevsiminin ağır koşullarında perişan olmamaları için göç yolculuğunun yaz mevsimine ertelenmesi istendi. Ayrıca her kabileden birer vekil gönderilerek hükümetin muhacirler için sunabileceği imkânı ve iskân edilecekleri mekânları görmeleri, ona göre oradan hareket etmeleri istendi. Ancak bu tedbirlerin uygulanması mümkün olmadı. Bu tedbirlerin konuşulduğu sırada 3.000 ailenin Bayezit, Kars ve Ardahan taraflarından yüzer hanelik gruplar hâlinde yola çıktığı Rus Büyükelçiliğince Osmanlı Hariciye Nezaretine bildirilmişti.⁸

⁸ Saydam, *age*, s. 87.

1864 yılının hemen ardından Kars'a doğru yapılan göç hareketi hız kazandı. 1865 yılında 2.000 Çeçen atları ve sığırlarıyla birlikte kara yoluyla Kars'a geldi.⁹ Muş ve Diyarbakır vilayetlerine sevk edilecek olan 60.000 Çeçen'in daha bu yolu kullandığı belirtilmektedir.¹⁰

Çerkes Muhacirlerinin Kars'a İskânı

Çerkes muhacirlerinin Anadolu topraklarına gelinceye kadar çıktıkları sıkıntılar iskânları sürecinde de devam etti. Osmanlı Devleti'nin türlü gailelerle uğraştığı 19. yüzyılda, devlet muhacirlerin taleplerini karşılamakta yetersiz kaldı. Kafkasya'dan gelen muhacirlerin, özellikle Çerkeslerin iskânı Osmanlı Devleti'nin sosyal ve politik değerlendirmeleri neticesinde yapılmaya çalışıldı. Osmanlı Devleti, Müslüman olan Kafkas kabilelerinin Anadolu topraklarına gelme taleplerini istisnalar dışında geri çevirmedi. Gelen muhacirlerin memleketin miri arazi ile sahipleri tarafından terk edilen arazileri iskân yoluyla şenlendirmelerinin ekonomiye önemli bir katkı sağlayacağı öngörüldü. Ancak Osmanlı Devleti'nin muhacirleri kabulü sadece bununla açıklanamazdı. İnsani yardım yapması gerektiği bir zamanda bunu Kafkas ahalisinden esirgememeye özen gösteren bir yaklaşım olarak nitelendirmek daha doğru olacaktır.

Muhacirlerin iskânı konusunda teşkilatlanmaya giderek 1860'da "Muhacirin Komisyonu"nu kuran Osmanlı Devleti, bu tarihten sonra kendine özgü bir iskân politikası oluşturmaya çalışmıştır. İskân esnasında ve sonrasında, daha sonra genişleyecek olan bu komisyonun muhacirlerin her türlü sorununun çözümünde büyük etkileri olmuştur.

---

⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003, s. 112; "Göçmenlerin rahat etmesi, bölgenin mamurlaşması, Müslüman nüfusun artması amacıyla Erzurum, Diyarbakır ve Van'da toplam 247.400 dönüm kullanılmayan arazi yerleşime açıldı. Buraya daha çok Trabzon yoluyla gelen muhâcirler yerleştirilecekti. Ancak, bu duruma özellikle Diyarbakır Ermeni Piskoposu Müslüman nüfusun artmasını istemediğinden karşı çıkıyordu." Nedim İpek, *Rumeliden Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1999, s. 206.

¹⁰ Karpat, *age*, s. 112.

Osmanlı topraklarına ulaşan muhacirler öncelikle geçici iskân bölgelerine gönderilmekte, daha sonra kalıcı iskân yerleri belirlenmekte idi. Bu durumda Kars'ın Çerkes muhacirlerinin geçici iskân bölgesi olduğu söylenebilir. Burada bir müddet kalan kalabalık Çerkes kabileleri daha sonra Erzurum'a giderek buradan asıl ikametgâhlarına doğru yola çıkarılıyorlardı.¹¹ Ancak Kars'ta kalıcı olarak iskân edilen pek çok Çerkes kabilesi de vardı.¹²

1865 yılı baharında çok sayıda Çeçenin Kars üzerinden Osmanlı topraklarına giriş yapacağını öğrenilmesi üzerine, iskân işlerinde tecrübe kazanan ve Rumeli'deki muhacirleri başarılı şekilde iskân eden Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azâsı Mirliwa Nusret Paşa, muhacirleri karşılamak ve sevk edilecekleri yerleri belirlemek üzere görevlendirildi. 10.000 kuruş maaşla görevlendirilen Nusret Paşa bölgede on ay kaldı. Nusret Paşa'nın muhacirlerin sorunlarının çözümünde etkili olması için kendisine yeterli sayıda memur ve Rusça ile Fransızca bilen bir tercüman istihdam olundu. Kars, Erzurum vilâyetine bağlı bir sancak olduğundan Mirliwa Nusret Paşa, Erzurum Muhacirin Komisyonu ile ortaklaşa hareket etmekteydi.¹³

Nusret Paşa'ya sunulan bu imkânların Osmanlı hükümetinin "muhacir politikası"nın bir gereği olarak yapıldığı kabul edilebilir. Bu sayede muhacirlerin ihtiyaçları daha iyi anlaşılacak ve hızlı ve yerinde sonuçlar elde edilebilecekti.

Kara yoluyla sınırdan gelenlerin çoğu hayvanlarını beraberlerinde getirdiklerinden, bununla ilgili hazırladığı "Arz Tezkiresi"nde "*nüfûs-u merkûme emvâl ve hayvanlarıyla geleceklerinden emsalinden ziyâde dikkat ve itinâ ile kabul olunup yollarda mahfûziyet-i kâmile ve nezaret-i mahsusa-ı âdile tahtında bulundurulmaları*"nı bildiriyordu. Gerçekten de bu

¹¹ Mustafa Tanrıverdi, "*Karapapakların Anadolu'ya Göçü (1877-1914)*", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2009, s. 53.

¹² BOA, İ. MVL, 523/23518.

¹³ Saydam, *age*, s. 113.

muhacirlerin ilk grubu Mayıs başlarında yanlarında 690 baş hayvan olduğu hâlde Kars'a gelmişlerdi.¹⁴

Kars sancağına gelen Çerkes muhacirleriyle ilgili Kasım sonları 1864'de yazılmış tahrirlerden muhacirlerin yerleşme yerleri, miktarları ve durumları hakkında bilgi almak mümkündür. Çerkesler, Kars sancağında yoğun olarak Soğanlı Dağı civarında iskân edilmişlerdir. Aşağıda bu merkezlerin isimleri yer almaktadır:

“Kars ve tevabi-i kazalarının muhacirin-i çerakise iskân etdirilen züküratı kuraların mikdarını mübin pusulası

Kars kazası kuraları

Sarıkamış karyesi [...] cenab-ı aliyyeden ve sair mesarifati ahali-i meskune tarafından verilmek üzere bir cami-i şerif ile bir bab mekteb-ı sıbyan inşasına

İzam karyesi

Ağpınar karyesi

Hamamlı karyesi karye-i mezkure dahi ber minval-i meşruh cami ve mekteb inşa etdirileceği

Alisofu karyesi bu dahi

Buzat karyesi

Eğrice karyesi

Gökçe hermet karyesi bu dahi

Güllü karyesi

Selinköy karyesi

Tepecik karyesi bu dahi

Güllük karyesi

Dülbendli karyesi

Yedikilisa karyesi

Karsa tabi Keçivan nahiyesi kuraları

Yalnızçam karyesi bu dahi

Alagöz karyesi

Oluklu karyesi

---

¹⁴ Saydam, *age*, s. 147.

Karsa tabi Şöregel kazası kuraları

Kurdhane karyesi

Camuşlu karyesi

Karsa tabi Zaruşad kazası kuraları

Eski keçebörk karyesi”

Zaruşad, Şöregel, Keçivan kazaları köyleri ile Kars kazası köylerinde yerleştirilen Çerkeslerin iki ya da üç sene önce geldikleri, burada iskân ve tavattun olunduğunun tespiti belgeden yapılabilmektedir. Belgede Çerkeslerden “*terbiye ve medeniyete kabiliyetleri olduğu, yiyeceklerinin pak ve temiz olduğu, hayvanlarının gayet güzide olarak 500 atlı çıkarabilecekleri*” şeklinde bahsedilmektedir. Tüm bu güzel ifadelerden sonra Çerkeslerin cami ve okul ihtiyaçları hakkında yapılacaklar dile getirilmiştir. Buna göre; Sarıkamış, Hamamlı, Tepecik ve Yalnızçam köylerinde bir cami ile yanında bir sıbyan mektebi inşa edilecek, sadece dülger* yevmiyeleri hazine tarafından karşılanacak, kereste, mismar ve diğer malzemeler ile cami hocaları kendilerince görevlendirilecek ve idare edilecektir. Bu kararların hemen icrası için Kars Mutasarrıfı Emin Paşa'ya haber verilmiştir.

“[...] mezkur pusulada meşruh olduğu cihetle Sarıkamış ve Hamamlı ve Tepecik ve Yalnızçam karyelerinde birer bab cami-i şerif ile ittisallerinde birer bab sıbyan mektebinin inşası lazım olmasıyla yalnız dülger yevmiyeleri hazineden olmak ve kereste ve mismar ve levazimat-ı saireleri muhacirin-i merkume tarafından tesviye olunmak ve hocalarını kendüleri tanzif ve idare etmek üzere cevami ve mekatib-i mezkurenin bina ve inşası kararlaştırılıb ol vechle heman icra-yı muktezası hususu Kars sancağı mutasarrıfı saadetlü Emin Paşaya tevcih olunarak mübaşeret olunmuşdur [...]”¹⁵

Çerkeslerin cami ve mektep ihtiyaçları bu şekilde karşılanırken Çerkes muhacirleri arasında asilzâde olduğu

* marangoz, yapı ustası.

¹⁵ BOA, İ. MVL, 523/23518.

anlaşılan 11 çocuğun nerede okutulacağı konusunda bir kararsızlık yaşanmıştır. Çerkes beğzâdesi olduğu anlaşılan bu çocukların hemen hemen hepsi Kuran-ı Kerim’i en az bir kere hatmetmiş, terbiyeli, tedris ve tahsil isteyen çocuklardı. Bu nedenle çocukların İstanbul’a gönderilerek Valide Mektebi’nde veya tespit edilecek başka bir mektepte eğitim görmeleri daha uygun olacaktı.

“[...] zikr olunan Çerkes beğzadelerinin der-saadet mekatibinde talim ve tahsil-i ulum ile terbiye olmak üzere leffen takdimine ihtira olunan diğer pusulada resm ve şöhretleri mastur ve muharrer 11 nefer etfal-i çerakisenin der-aliyyeye izam olunması hususu işarı rica olunmuş ve bunların hepsi de birer kere hatm-i kuran-ı azim edüb tedris ve tahsil yoluna girmiş olduğu hâlde terbiye-i dest-i [...] saltanat-ı seniyyeye tevdi’inin te’biden külliyesiyle beraber ahali-i merkumenin dahi başkaca iftiharlarını istilzam edeceğinden etfal-i merkumenin der-aliyyede valide mektebine veyahud tesbit buyurulacak mekatibin birine gönderilmek üzere keyfiyet emr ve işar [...].”

4. Ordu Müşirliğinin bu konuda göndermiş olduğu tahriratta adı geçen çocukların İstanbul’da eğitim görmelerinin mümkün olmadığı belirtilmektedir. Çünkü İstanbul’da velileri olmayan bu çocukların kalacak yerleri olmadığından perişan olacaklardır. Askerî mektebe kabul edilmeleri uygun görülmüşse de İstanbul’da mevcut idadiye mekteplerinde öğrenim görenlerin sayısının had safhada olması buna engel teşkil etmiştir. İstanbul’da eğitim göremeyeceklerinin anlaşılması üzerine *Çerkes kişizâdesi* olarak nitelendirilen bu çocukların Bursa, Edirne, Manastır ve Şam’daki idadilerden birine yerleştirilmeleri çözüm yolu olarak sunulmuştur.

“[...] der-saadete izamu istida olunan çocuklar muhacirin-i merkumenin kişizadelerinden olub bunların emsali haklarında beydirliğ ve şayan buyurulan merhamet ve atıfet-i seniyyeden hissedar olmaları zmnında is’af-ı mesulleri muvafık şayan-ı ali görünür ise de kendülerinin der-saadetde veli ve ikballeri olmamak hasebiyle mekatib-i rüşdiyeye verilmiş olsalar geceleri

beytutet edecek mahal bulamayacakları duçar-ı sefalet olacakları der-kar idüğüne binaen bunların mekatib-i askeriye kabulü tercih ve tensib olunarak bu suret bab-ı vala-yı ser-askeri ile ledel-muhabere insan-ı cevabda der-saadet mekteb-i i'dadiyesi şakirdanının mevcudu hadd-ı makarrını mütecaviz olduğundan bunların Bursa Edirne ve Manastır ve Şam-ı şerif mekatib-i i'dadiyesine müte'adiyen taksim ve irsalleri re'ye talik edilmiş [...]"¹⁶

İskânları gerçekleştirilen bu muhacirlere iskân işlemleri boyunca Kars'ın kadim ahali tarafından yardım edildi ve muacirler evlere misafir alındı. Bu durum yerli ahali ve muhacir ilişkileri açısından önem arz etmektedir. Kars ahalisinin yaptığı bu yardımlar sayesinde muhacirler çift çubuk sahibi oldu ve üretime geçtiler. Hatta kısa süre içerisinde mahsulâtlarından a'şâr verebilecek duruma geldiler.

Mayıs 1865'te Gümrü ve Kars tarafından Osmanlı topraklarına 5.000 hane, yaklaşık 30.000 nüfus Çeçen muhaciri daha geldi. Muhacir sayısının çokluğu dikkate alınarak Çeçen muhacirleri için Kars'a yakın yerlerde arazi tahsisi yoluna gidildi. Hazırlanan planda; Çeçen muhacirleri için Diyarbakır sancağı ile Kürdistan eyâletinin Siirt gibi bazı sancaklarında 2.500, Harput ve Sivas taraflarında ise 1.000 hanenin iskâna elverişli arazi olduğu bildiriliyordu. Kalan 1.500 hane için de Muş ve Van sancakları ile Hınıs ve Bayburt gibi büyük kazalarda iskâna uygun yer bulunması muhtemel olduğundan, onların da buralara kabileler hâlinde gönderilmeleri uygun görüldü.¹⁷

Çerkeslerin kabileler hâlinde Kars'a gelişi aralıksız devam etti. 1865'te Çerkes muhacirlerinden İbrahim Bey kabilesi, dört bin hane 20 bin nüfus ile Kars sancağında Şüregel ve Micingerd'de iskân edilme talebinde bulundular. Bu kadar büyük bir nüfusun nasıl ikame edileceği dönemin koşulları dikkate alındığında önemli bir sorundu. Yaklaşan kış mevsimi

¹⁶ BOA, İ. MVL. 523/23518.

¹⁷ Saydam, *age*, s. 147.

nedeniyle muhacirlerin etraf kaza ve köylerin yerli ahâlisi tarafından misafir edilmeleri çözüm yolu olarak düşünüldü. Muhacirler her 25 haneye bir muhacir hanesi düşecek şekilde dağıtıldı. Kış mevsimini geçirmeleri için yiyecek, erzak, giyecek, yakacak odun; bahar mevsiminde ise öküz, saban, inek, koyun gibi tarıma yönelik yardımların yapılmasının her iki taraf için uygun olacağı belirtildi. Muhacirlere yapılacak yardımı gösteren cetvelde; 0,5 kıyye hınta (buğday), 0,5 kıyye bulgur, 1 inek, 1 öküz, 5 koyun, 3 keçi, 10 tavuktan başka ev ihtiyaçları olarak birer adet tencere, sahan, tava, keçe, kilim, yorgan, minder, yastık, hasır ve çuval verilmesi uygun bulunmuştur.¹⁸

Muhacirler kabileler hâlinde geldiklerinden birbirlerinden ayrılmak istemiyorlardı. Ancak Osmanlı Devleti muhacirleri toplu olarak iskân etmenin ilerleyen zamanlarda sorun çıkaracağına inanıyordu. Bu nedenle mümkün olduğu ölçüde muhacirlerin toplu hâlde iskânına müsaade edilmedi.

Gürcistan ve Dağıstan taraflarından Kars'a gelen bu Çerkes muhacirlerinin iskân taleplerinin uygun olup olmadığı incelendikten sonra 4.000 hane 20.000 nüfusun bir yerde iskân edilmesindenense dağıtılması ve devleti zorlayacak bir kuvvet oluşturmalarının önlenmesi amacıyla ayrı ayrı yerlerde iskân edilmeleri uygun görüldü. Çerkes muhacirlerinden 1.000 hane Erzurum kazasıyla İspir, Bayburt, Pasin, Tortum kazalarına; 300 hane Muş; 700 hane Çıldır; 500 hane Kars ve 1500 hane Van-Hakkari sancaklarında iskân edildi. Bazı muhacirler hayvanları ve eşyalarıyla beraber gelirken, bazıları sadece ailesini getirebilmişti. Bu ikinci grubun yardıma muhtaçlığı birinci gruba göre daha fazlaydı. Hem insanlık adına hem de hükümetin isteği doğrultusunda muhacirlere özellikle yerli ahâli tarafından yardım eli uzatıldı.¹⁹

Çerkes muhacirlerinin Kars bölgesine iskân edilme taleplerinin yerine getirilmeyerek başka bölgelere sevk

¹⁸ BOA, A. MKT. MHM (Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî), 311/78.

¹⁹ BOA, A. MKT. MHM. 311/78.

edilmelerinin bir diğer nedeni sınırda yaşanan gelişmelerdi. Belgede, “*Kars sancağında Şüregel nâm mevkilerin birinde iskân arzusunda bulunduğu bu takım muhacirlerin haval-i şarkıyyeden mevki-i münasibede tevzi’ini zaten mukarrer olub onunla beraber Rusyalılar, Abaza ve Çerkesistan’dan kuvve-i İslâmiyyeyi dağıtarak yerlerine kendü hemcinslerini ve beru taraf ve ahali-i gayr-ı müslimedden i’fâl edebildikleri nüfus-ı kavime bu tarikle ol havalide bir sermaye-i nüfus kazanmak efkârında oldukları cihetle*”²⁰ ifadeleri yer almaktadır. Buna göre Rusya’nın bölgedeki faaliyetlerinin farkında olan Osmanlı Devleti, yeni bir savaşı göze alamadığından ilişkileri gergin bir noktaya getirmek istemiyordu.

Kars’ın Çerkes muhacirlerin iskânına sahne olması Osmanlı Devleti ve Rusya arasında önemli bir sorun teşkil etti. Osmanlı hükümeti, Çerkeslerin Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı ve Rus sınırına yakın bölgelerde iskân edilmelerini istemekteydi. Çünkü bir savaş durumunda, Rusya’ya karşı düşmanca duyguları bulunan Kafkasyalıların savaş deneyiminden yararlanabileceğini düşünüyordu. 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı’nda, Asya’daki başarılarında Ermeni ahalinin yardımlarının bilincinde olan Rusya tehlikenin farkında idi ve Kafkas Müslümanlarının bu bölgelere yerleştirilmesi, bu önemli stratejik dağılımı Rusya aleyhine değiştirecek güçte bir tehdit oluşturacağından bunu engellemek için elinden geleni yapmakta kararlıydı.

Rusya’nın diplomatik baskısı sonucunda 1860-64 yıllarında muhacirlerin önemli bir bölümü Anadolu’nun iç kesimlerine ve Balkanlara yönlendirildi. Ancak Osmanlı hükümeti, Rusların Kafkaslarla ilgilenen makamlarına, 1864-66 yılları arasında göçecek olan 5.000 Çeçen ailesinin Erzurum ve Kars vilâyetleri dâhilinde *Soğanlık Sıradağları’ndan Van Gölü’ne kadar uzanan* alana iskân edileceğini bildirdi. Rus tarafı buna şiddetle tepki gösterdi. İstanbul’daki Rus Elçisi’ne gönderdikleri raporda; “*Gelecek Çeçen göçmenlere Erzurum Paşalığının ötesine, Erzincan ve Diyarbakır sınırları dâhilinde ve asla bizim sınırımıza komşu*

²⁰ BOA, A. MKT. MHM, 311/78.

olmayan bir toprağın tahsisi için Türk hükümetinin fikrini değiştirmesi yönünde her türlü gayretin gösterilmesini” talep ediyorlardı. Bâb-ı Âli Rusya'nın bu isteğini reddetti ve Çeçenlerle Osetlerin bir bölümünü Soğanlı Sıradağları'nın (Sarıkamış) civarına yerleştirdi. Bunun üzerine Rusya Kafkas Genel Yönetimi tek bir Çeçen'i Türkiye'ye göndermeyeceğini bildirdi. Rusya'dan Türkiye'ye göçlerin Çar hazretlerince durdurulmasının ardından Osmanlı hükümeti, Bulgaristan'a eskiden yerleştirilmiş olan Çerkesleri göndermeye başladı. Ancak Rusya'nın ısrarlı diretmesi karşısında ilişkilerin daha gergin bir hâl almasını göze alamayan Osmanlı hükümeti bu tutumundan geri adım atarak “*Çeçenlerin Erzurum vilâyetinden uzaklaştırılacakları ve Viranşehir ve Konya civarına yerleştirilecekleri*” kararını Rus tarafına ilettiler.²¹

Doğu Anadolu'da Kafkas kabilelerinin, özellikle de Çerkeslerin iskân edilmesine karşı çıkan Rusya; bunu Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmeyi başarmıştı. Doğu Anadolu'ya yapılacak olan iskânlarda müdahil olan bir diğer devlet İngiltere oldu. Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurulması fikrini destekleyen İngiltere, eğer Doğu Anadolu'ya Türk ve Müslüman göçmenler yerleştirilecek olursa, bunlar gelecekteki Ermenistan'a güçlük çıkarabilir ve bölgede zaten Ermenilere oranla ezici bir çoğunluğa sahip Müslüman nüfus daha da artabilir kaygısını taşımaktaydı. Ancak İngiltere'nin Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen ertesinde değil, Diyarbakır'a 10.000 göçmen yerleştirildikten sonra bu konuya el atması, bağımsız Ermenistan fikrinin henüz tam olgunlaşmadığını göstermektedir.²²

Çerkeslerin Geri Dönme Taleplerinde Kars'ın Yeri

Osmanlı sınırları dâhilinde muhtelif yerlere iskân olunan Çerkes muhacirlerinden vatanlarına geri dönmeyi arzu edenler

²¹ Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, İstanbul 2004, s. 46-47.

²² Süleyman Erkan, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri”, *Osmanlı*, Cilt 4, 1999, s. 612-631, s. 621-622.

sınıra yaklaşmayı amaçlamaktaydı. Bu nedenle pek çok muhacir grubu buldukları bölgeleri beğenmediklerini dile getirerek Kars ve çevresinde iskân edilmeyi talep ettiler.

Kafkas muhacirlerinin bu dönemde sınıra iskân edilme isteklerine dair arşivde pek çok kayda rastlanmaktadır. Örneğin 7 Muharrem 1278/17 Temmuz 1861 tarihli belgeye göre Çerkes muhacirlerinden 160 hanelik bir grup, Sivas'ın Taşabad kazasının köylerinde iskân ettirilmişti. Kendilerinden daha önce gelen Vigor Kabilesi'nin Erzurum'da Hasan Kalesi'nde iskân edildiklerini öğrenince, 160 hanelik bu yeni grup içlerinden Murad, Musa ve Hasan Beyler adlı şahısları Erzurum'a göndermişler; Kars, Çıldır ve Bayburd taraflarını yerleşmek için beğendiklerini belirten bir istida yazmışlardır. Bu, elbette yukarıda ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti ile Rusya arasında sıkıntı yaratacaktı. Çerkeslerin beğendikleri Kars, Çıldır ve Bayburd tarafları sınıra yakın olduğu için iskânlarının mahzurlu olduğu ifade edildikten sonra problemin ortadan kalkması için Anadolu Ordu-yı Hümayunu Müşiri'ne başvurulmuştur. Müşir, değerlendirmesinde yeni iskân yerleri önermiştir. Erzurum eyaleti dâhilinde bulunan Tekman, Ahlat ve Tercan tarafları geniş ve boş arazi olup, Rusya hududuna uzaktır ve sıkıntı yaratmayacaktır. Bu gerekçelerle, isteyen muhacirlerin buraya yerleşmelerinde Muhacirin Komisyonu tarafından da onay verilmiş; Sivas Mutasarrıfı'na bilgi içeren tahrir gönderilmiştir.²³

Samsun İskelesi'ne gelerek oradan Tokat ve Zile taraflarına misafereyen yerleşen 260 hane Kabartay muhaciri, kendilerine yevmiye dahi verilmediğinden şikâyet ederek Kars sancağı dâhilinde yer alan Soğanlı Dağı civarında iskân edilmelerinin sağlanması hususunda gereken yardımın gösterilmesini Sadareten istediler. Ancak Kabartay muhacirlerinin bu talebi, Soğanlı Dağı'nın hududa yakın olması nedeniyle Osmanlı hükümeti tarafından uygun bulunmadı ve muhacirlerin Harput eyaletine gitmelerinin daha uygun olabileceği belirtildi. Nihayet Harput Mutasarrıfı tarafından Diyarbekir, Musul ve Süleymaniye

²³ BOA, A. MKT UM 484/71.

taraflarının daha uygun olduğu bildirildi. Sivas Uzunyayla'daki Kabartaylar da yine aynı istekte bulundular.

Kars sancağına doğru izin almadan yola koyulanlar da vardı. 30 Ekim 1862 tarihinde Zile kazasından yola çıkan Çerkes ve Kabartay kabilesinden yedi hane ve 160 nüfus Kars'a gitmek için mahallerini terk ederek Erzurum'a gelmiş, bu durumdan haberdar olunması üzerine özel memurlar gönderilerek cümlesi tekrar iskân yerlerine gönderilmek istenmiştir. Ancak muhacirlerin rızalarıyla geriye dönmeyeceklerini ifade etmeleri üzerine Anadolu Ordu-yı Hümayun Müşiri tarafından ısrarlarına bakılmaksızın tevkif edilmeleri istenmiştir. Ancak bu durumun muhacirlerin açlık ve sefaletine sebebiyet vereceği öngörülerek ya Zile'ye ya da başka münasip bir mahale gönderilmelerine karar verilmiştir. Daha sonra kış mevsimi olması göz önünde bulundurularak bahara kadar çevre köylerde iskân edilmeleri uygun bulunmuş ve muhacirler Erzurum Ovası köylerinde iskân edilmişlerdir.²⁴

Karahisar-ı Sahip sancağına yerleştirilen 125 hane Nogay muhaciri sefalet içerisinde kaldıklarını ve buldukları bölgede kendilerine yetecek kadar arazi olmadığını belirterek Kars sancağı veyahut Hasankalası'nda iskân edilme arzularını dile getirdiler. Bu talep Kars ve Hasankale'nin sınıra yakın olması hasebiyle ve bu muhacirlerin Rusya'ya geçme niyetlerinin olabileceği hesaba katılarak Muhacirin Komisyonu tarafından yerine getirilmedi. Komisyon, Karahisar-ı Sahip sancağında muhacirlerin iskânı mümkün olmadığı hâlde Malatya gibi daha münasip mahallere gönderilmelerinin uygun olacağını savundu.²⁵

Biga'da iskân olunan Dağıstan muhacirleri oranın suyu ve havasına uyum sağlayamadıkları ve bu nedenle hasta olduklarını gerekçe göstererek akrabalarının da bulunduğu Kars ve Muş sancaklarında iskân edilme talebinde bulundular.²⁶

²⁴ BOA, MVL 641/90.

²⁵BOA, A. MKT. MHM, 224/80.

²⁶ BOA, A. MKT. MHM, 237/74.

Osmanlı hükümeti sınırda iskân edilmeyi talep eden muhacirlerin sayısında yaşanan bu artışlar nedeniyle verilen dilekçelerde belirtilen gerekçelerin titizlikle incelenmesini istedi. Hükümet, Biga muhacirlerinin hasta olup olmadıklarının araştırılması ve Kars'a yerleştirilme isteklerindeki asıl nedenin bildirilmesini istedi.²⁷

Yapılan araştırmalar Osmanlı hükümetinin şüphelerini boşa çıkarmadı. Biga Meclisi'nden gönderilen mazbatada muhacirlerin sınırda iskân edilme taleplerinin buldukları yerin su ve havasına uyamamalarından ziyade başka fikirlerden kaynaklandığı belirtildi.²⁸

Osmanlı hükümetinin sınıra geçmek isteyen muhacirlere engel koyması, yasal olmayan yolların muhacirler tarafından tercih edilmesine yol açtı. Bir kısım Nogay muhaciri, Rusya hududuna geçmek amacıyla Harput'tan firar ederek Kars'a geldiler. Ancak Nogay muhacirleri burada yakalanarak Kars'ın kadim hanedanı Hatunoğullarından İshak Bey denetiminde Harput'a geri götürüldü.

Muhacirlerin Kars'a geçme isteklerinin altında yatan asıl neden, geldikleri yerlere geri dönme isteğiydi. Sınıra yakın olmaları hâlinde karşılıklarına çıkacak ilk fırsatı değerlendirebileceklerdi. Bu tutum, memleketlerine duydukları özlemi göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Geriye dönüşler kimi zaman yasal yollarla da gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. 9 Şevval 1277/20 Nisan 1861'de İzmir Valisi Osman Paşa'ya hitaben gönderilen bir tahrir buna örnek teşkil etmektedir. Bu tahrirde Manisa sancağına iskân edilen Çeçen muhacirlerinden bahsedilmektedir. Bu muhacirler, göç ettikleri topraklara geri dönme arzusunda olduklarını beyan ederek Rusya ile de irtibata geçmişler ve geri dönmeleri konusunda olumlu yanıt almışlardır. Rusya'dan bu yanıtı alan 5.600 kadın-erkek Çeçen muhacir İzmir'e gelmiş; ancak Rusya

²⁷ BOA, A. MKT. NZD, 372/31.

²⁸ BOA, A. MKT. NZD, 413/5.

Konsoloslugu daha sonra bu adımdan vazgeçildiğini ve muhacirlerin gelmesi durumunda kabul edilmeyeceklerini bildirmiştir. Rusya'nın kendilerini kabul etmeyeceklerini öğrenen Çeçenlerden 7-8 kadar kişi buralarda idare edemediklerini söyleyerek Kars ve Muş sancaklarında iskân edilme talebinde bulunmuşlardır. Devletin muhacirlerin yol ve diğer masraflarını karşılayacak parası olmadığından, muhacirler bu masrafları kendilerinin ödeyeceklerini beyan edince İstanbul'a gelmelerinin uygun görüldüğü İzmir Valisi'ne bildirilmiştir.

“Mağnisa sancağında iskân etdirilmiş olan Çeçen muhacirleri mahallerine gönderilmek üzere Rusyalıdan söz almış olduklarından şimdiye değin zükur ve inas 5-600e yakın nüfus İzmirde avdet ve bir ucdan dahi gelmekte olup bu defa merkuruların kabul olunmayacaklarına dair emr alınmış olduğundan göndermeyeceği cevabı Rusya konsolosu vermiş olduğundan söz anılarından 7-8 neferi celb birle sual olundukda buralarda kendüleri idare olunamayub Kars ve Muş sancaklarında iskân olunmak ve navl ve mesarifat-ı saireleri kendüleri taraflarından verilmek üzere der-saadete gideceklerini cevab vermişler bunların der-aliyyeye ruhsat verilüb verilmeyeceği irade-i vekalet-penahilerine mutevakkıf görünmüşdür 9 Şevval 1277.”²⁹

Çeçen muhacirlerinden bir kısmı Sivas canibinde iskân edilmişler; ancak Rusya'ya gitmek üzere Soğanlıdağı'na gelmişlerdir. Bu nedenle belgeler, Kars Mutasarrıfı Emin Paşa ile Rusya'nın Kars'ta bulunan Konsolosu'na hitaben yazılmıştır. Belgelerden 103 Çeçen hane ile toplam 150 hanelik bir muhacir grubunun Rusya'ya gitmek istedikleri anlaşılmaktadır. Muhacirlerin 3 sene evvel Osmanlı topraklarına geldikleri belgede kayıtlıdır.

“[...] savb-ı muhibbaneme beyan olunmuş ve malum-ı hürmetleri olduğu vechle haneha-i merkume ahalileri bundan 3

²⁹ BOA, A. MKT. UM. 466/95.

sene mukaddem devlet-i aliye-i Osmaniyeye dehalet ve tabiyetle memalik-i mahruse-i saltanat-ı seniyyeye gelmiş olduklarından [...]

Gelenler Sivas çevresindeki münasip mahallere yerleştirilmişler; ikametleri için haneler inşa edilmiş; tayinat, ziraat yapmaları için zahire ve öküz tahsis edilmiş; ahali tarafından da iane ve gübre verilmiştir. Yani Devlet ve halk elden geldiğince, yettiğince yardım yapmışlardır. Bu gidişat, muhacirlerin Zeytun ve Afşar ahalisi ile kavga etmesi ve epey kişiyi öldürmeleri ile tamamen değişmiştir. Gitmek isteyen muhacirlere ilk aşamada izin vermeyi düşünen Devlet, bu fikre olumsuz bakmıştır. Zeytun ve Afşar aşiretlerinden birçok kişiyi öldüren muhacirlerin hakları ifa olunmadan buna izin verilmeyecektir.

“[...] Sivas dâhilinde münasib mahaller verilerek ikametlerine mahsus taraf-ı saltanat-ı seniyyeden haneler inşa olunduğu misüllü idarelerine tayinat ve ziraatlerine zehair ve öküz verildiği gibi millet tarafından dahi başkaca iane ve gübre olunarak istihdamları hasıl olunduğu hâlde merkumların cibilliyeti iktizası durmayarak devlet-i aliyyenin [...] olan Avşar ve Zeytun ahalisini urarak haylüce adam katl ve telef eylediklerinden bu tarafa doğru azimet etmiş oldukları ve kendüleri dahi Soğanlıdağında bulduklarından merkumlar mahal-i mezburda avk ve tehir olub keyfiyet ordu-yı hümayun müşiri mummaileyh ve Erzuruma ve'l-iskân devletlü paşalar hazeratına arz ve inha olunmuş el yevm cevabı zuhur etmemiş ve bu misüllü katil olan kesanın hukuk-ı lazimesi ifa olunmadıkca Rusya devlet-i fehimesinin şübhe-i hakkaniyetkarisi icabınca bunları kabul buyurmayacakları ve buyurulduğu hâlde hukuk-ı lazimesinin ihkakına himmet buyuracaklarından ve işaret-ı mutebereleri dahi ba zuhurat-ı mahsusa müşarün ileyha-yı hazeratına arz ve işar kılındığından kayd-ı ruza kadar haneha-i merkume ahailerinin oldukları mahalde ikame olunması [...] beyan [...] muhacirin-i merkumenin avdetlerine ruhsat itası ba takrir iltimas olunmuş ve bunların Zeytun ve Sivas taraflarında mütecasir oldukları katl-i nüfus etmelerinden dolayı hukuk-ı lazime ifa olunmadıkca azimetlerine ruhsat itası olmayacağı cevabı verildiği [...].”

Osmanlı hükümeti, Rus Konsolosu'na “*Muhacirlerin gerçekleştirdiği katillerin gerekeni yapılmadan Rusya'ya geçmelerine izin yoktur*” şeklinde yanıt vermiştir. Söz konusu muhacirlerden 80 hane gitmekten vazgeçtiklerini ifade edince de yine her türlü yardımın yapılması gündeme gelmiştir. Soğanlıdağı'nda ikamet eden muhacirlerin iadesi için Kars meclis azasından Mustafa Efendi, Kars hanedanından Koruzade Mehmed Ağa ve muteberandan Esço Bey ile muhacirin ümerasından Kılavuz Ahmed ve Mehmed Beyler görevlendirilmişlerdir. Ancak tüm görevliler söz konusu muhacirlerin perişan durumda olduğunu, be nedenle de geri dönemeyeceklerini ve kesinlikle Soğanlıdağı'nda iskân edilmek istediklerini bildirmişlerdir. Hatta Sivas'a geri dönmelerinde ısrar edildiği takdirde buradaki diğer muhacirlerin de desteğiyle silahlı mücadele edecekleri anlaşılmıştır. Sınırda yakın bir bölgede meydana gelecek bu tür bir hareket uygun olmayacağından, durum 4. Ordu Müşirliğine iletilmiş; Kars'taki Rusya Konsolosu da 3 neferi ile Tiflis'e giderek Kafkasya Kaymakamı Grandük Konstantin'e durumlarını arz etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu katil ve uygunsuz kişileri kabul etmeyeceği düşüncesinde olduğunu Konsolos'a bildirerek oldukça politik davranmıştır.

“[...] ifadeleri minval-i meşruh üzere istima olundukda bunların iadelerine ısrar olunduğu hâlde karşı koyub ve silaha müraccat edecekleri ve bi'l-ahire bu tarafda iskân üzere bulunan muhacirin tarafından dahi muavenet olunacağı ve şu hâle nazaran birkaç yüz muslih-i kuvve ile davranacakları re-yi hâlden anlaşılmış ve burası ise re's-i hudud-ı hakani olub bu misüllü şematatın burada bila istizan zuhura getirülmesi gayr-ı caiz olduğundan vuku-ı hâl ber tafsil 4. ordu-yı hümayun müşiri devletlü paşa hazeratına ve vali-i müşarün ileyh hazretlerine arz ve işar ve zuhurat-ı mahsusa tisyar olunduğunun akibinde Karsda mukim Rusya devleti konsolos vekili tarafından haneha-i merkume ahalilerinden çünd nefer kimesne akdem Tiflise gidüb Kafkaziya kaymakamı Grandük Konstantin cenablarına vermiş oldukları arz-u hâle mebni merkumlar avdet ve iadelerine

müsaade olunarak kabul olunduklarında merkumların mürürlarına muhalefet olunmaması beyan ve takrir olunmuş ve takrir-i mezkure cevaben ahali-i merkume Afşar ve Zeytun ahalisiyle muharebe edüb haylüce adam itlaf ederek bu tarafa firaren savuşmuş oldukları ve bu misüllü katil ve uygunsuz adamları Rusya devleti fehimesi kabul buyurmayacağı ümidinde bulunduğu beyanıyla [...]"

Taraflar arasında, yani Devlet ile muhacirler arasında arabuluculuk yapanlar olmuştur ki bunlardan en dikkate değeri Kafkas Kartalı olarak bilinen Şeyh Şamil'in Kars'ta oturan kayınpederi Cemaleddin Efendi'dir. Bundan başka muhacir ümerasından Ömer Bey de bu işe müdahil olmuştur. Ancak hem Cemaleddin Efendi hem de Ömer Efendi kesin bir dille olumsuz cevap almışlardır. Muhacirler nasihatlere kulak asmadıkları gibi Kars'ta kalmak için ısrar etmişler, hatta bu uğurda canlarını feda edeceklerini beyan etmişlerdir. Osmanlı Devleti hududa çok yakın olan Kars'ın *mevki-i nazike* olduğu gerekçesiyle Sivas'a dönmelerinde karar kılmıştır.

"ahali-i merkume kuvve-i mezkureleri idrak edecek lisan ile bir kıta netayicname ile Karsda ikamet üzere bulunan muhacirin-i meşayih izamından Şeyh Şamil efendinin kayınpederi fehametlü Cemaleddin Efendi hazretleri bizzat gidüb vaaz ederek avk ve tehir etdirilmesi dahi başkaca bir şey müşarün ileyh tarafından efendi-i muma ileyhe inha ve muhacirin ümerasından Ömer Bey dahi ba'as ve üsera olunarak ba menzil su-yı çakeranemize muvasalat etmiş ve der-akib şeyh-i muma ileyh bargir arabasına irkaben ve muma ileyh Ömer Bey ve akdem gönderilmiş olan muma ileyh Mehmed Ağa tefrikan ahali-i merkume derununa isal olunmuş ve taraflarından vaki olan pend ve nesaihe sem ve itibar etmeyerek memalik-i vesialar temlik olunsa duracakları katiyen cevab vermiş olduklarından ve bu babda cümlesi feda-yı can edeceklerini beyan eylediklerinden ve bunların avk ve tehirine dair ibraz-ı kuvve-i hayriyye olunsa burasının Rusya memalikine karibini ve vekil-i muma ileyhin ol vechle müzekkere irsal eylemesi cihetiyle devlet-i müşarün ileyha tarafından iddiaya kıyam olunacağı mülahazadan gayr-ı baid bulunduğundan hasbe'l-

mevki ol vechle iras-ı şamata ve [...] ihdasına mücaseret olmamış ve merkumun dahi vaaz ve nesayih ve iltifatla bir vechle avk olunamayarak azimet etmiş olduklarından [...]"³⁰

Netice itibariyle zorunlu göçe tabi tutulan Çerkes muhacirleri terkettikleri topraklarından tamamen ayrılmak istemediklerinden sınıra yakın olmayı arzu etmişlerdir. Kars bu anlamda sığınabilecekleri en önemli merkez olmuştur. Çünkü deniz yoluyla geriye dönüşler oldukça masraflı ve meşakkatli bir işti. Çerkesler dönüşlerde Kars'ı 1878'e kadar tercih edebilmişlerdir. Berlin Antlaşması ile Kars'ın Rusya'da kalması burada bulunan Türk-Müslüman kitlelerin Anadolu içlerine göç etmelerine neden olmuştur. Sivas, Tokat, Amasya, Ankara, Erzurum ve daha birçok il Kars'tan göç eden muhacirlerin iskân bölgeleri olmuştur.

Bu anlamda Çerkesler de yoğun olarak Kars'tan çekilmek durumunda kalmışlardır. Soğanlıdağı'ndaki Çerkeslerden az da olsa orada kalmayı tercih edenler olmuştur. Rusya, Kars topraklarından göç eden muhacirlerin yerine Rusya'nın çeşitli bölgelerinden Hristiyan toplulukları getirip yerleştirmiştir. Kafkasya'da yüzyıl boyunca süren gayriresmî mübadele bu anlamda yeniden başgöstermiştir. Rus hâkimiyetindeki yerlerden, muhacirler Anadolu'ya kaçmaya devam ederken Anadolu'daki Ermeniler ve diğer gayrimüslim gruplardan bazıları Rus sınırına geçmeyi tercih etmişlerdir.

Sonuç

19. yüzyılın sonlarına yaklaşıldığında Kars, Kafkasya ahalisinin göç hareketlerinin yöneldiği en önemli bölgelerden birisi olmuştur. 1801 tarihinde Tiflis'in Ruslar tarafından işgaliyle başlayan bu süreç, zaman zaman yoğunluğu değişmekle birlikte aralıksız devam etmiştir. 1860'tan sonra göç hareketlerinde büyük bir artış görülmüştür. Rusya'nın

---

³⁰ BOA, A. MKT. MHM. 272/18.

baskılarına dayanamayan binlerce Kafkas muhaciri, özellikle Çerkesler kara yoluyla Kars'a gelmişlerdir.

Kars'a göç edenler arasında Çerkesler, Nogaylar, Kabartaylar, Çeçenler, Dağıstanlılar gibi çeşitli gruplar yer almaktaydı. Muhacirlerin çoğu Müslüman olmakla birlikte az miktarda Hristiyan ve Yahudi de Kars'a gelenler arasındaydı. Bu anlamda Kars, kültür değişmelerinin belki de Anadolu'da en hızlı yaşandığı yerlerden birisi olmuştur.

Kars sınırda bir bölge olduğundan burada iskân edilecek Çerkes kabilelerinin kendisi açısından sıkıntı doğuracağına farkında olan Rusya, bu konuda hassasiyetini Osmanlı Devleti nezdinde göstermekten çekinmemişti. Rusya, sınır bölgelerinde Çerkes gruplarının yerleştirilmesine karşı olduğunu konsolosluğu aracılığıyla Osmanlı hükümetine iletmişti. Bu durum Osmanlı hükümeti tarafından başlangıçta ciddiye alınmamıştı. Çünkü doğu sınırında Çerkes muhacirlerinin iskân edilmesi, Osmanlı Devleti'ne Rusya'ya karşı ihtimal dâhilinde bulunan bir savaşta üstünlük sağlayabilecekti. Bu nedenle Osmanlı hükümeti, Kars'ta kara sınırından giriş yapan muhacirleri geriye çevirmedi.

Çerkeslerin Kars topraklarına göçü sayesinde bölgede yaşayan Hristiyan halka oranla Müslüman nüfus artmış olacaktı. Nitekim Çerkesler, Osmanlı yönetimi altındaki halkların bağımsızlık hareketlerinin bastırılmasında askerî güç olarak kullanılacaktı. Çerkeslerin savaş deneyiminden; ordunun savaş yeteneğinin artırılması, özellikle de Rus-Kozak birliklerine karşı koyabilecek sipahi birliklerinin yaratılması noktasında faydalanılacaktı.

Osmanlı Devleti, Çerkeslerin doğu sınırında iskân edilmesine onay verdi ise de; Rusya'nın ısrarlı tutumu karşısında bu tavrından vazgeçmek durumunda kaldı. Osmanlı hükümeti ilişkileri germemek adına çareyi Çerkes muhacirlerini Anadolu'nun daha iç bölgelerine ve Halep, Şam gibi merkezlere göndermekte buldu. Bu çalışmada; bahsedilen gelişmeler

üzerinde durularak Kafkasya'dan Anadolu'ya gerçekleştirilen göçlerde Kars'ın önemi, Kars'ta bulunan muhacir sayısı ve iskân bölgelerine ilişkin değerlendirmelerde bulunulmaya çalışıldı. Bu anlamda yaşanan yoğun göçlerin bölgede yaşanan sosyal ve kültürel değişime olan etkileri de göz önünde bulundurularak Kars'ın kent tarihine ilişkin tespitlerde bulunabilmek amaçlandı.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

A. MKT. UM. 461/82.

İ. MVL, 523/23518.

A. MKT. MHM. 311/78.

A. MKT. UM. 484/71.

MVL 641/90.

A. MKT. MHM, 224/80.

A. MKT. MHM, 237/74.

A. MKT. NZD, 372/31.

A. MKT. NZD, 413/5.

A. MKT. UM. 466/95.

A. MKT. MHM. 272/18.

Akay, Tolga, "*Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskân (1859-1876)*", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Avagyan, Arsen, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler*, İstanbul 2004.

Bala, Mirza, "Çerkesler", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul 1993, s. 375-386.

Erkan, Süleyman, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri", *Osmanlı*, Cilt 4, Ankara 1999, s. 612-631.

İpek, Nedim, *Rumeliden Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1999.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003.

Məmmədova, İradə, *Lənkəran Hanlığı Birinci Rusiya-İran Muharibəsi Dövründə*, Bakı 2007.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997.

Tanrıverdi, Mustafa, "Karapapakların Anadolu'ya Göçü (1877-1914)", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2009.